

з деякою обережністю ставимось до результатів радіовуглецевого аналізу.

Порівняно добре розроблена періодизація пізнього Трипілья і можливість абсолютного його датування з позицій історичної хронології роблять цей етап найбільш «забезпеченою» ланкою трипільської культури. Це створює сприятливі умови для застосування ретроспективного методу у визначенні хронології більш давніх її етапів.

В. Г. ЗБЕНОВИЧ

Хронологія позднего Триполья

Резюме

В статье рассматриваются вопросы периодизации и абсолютной хронологии памятников заключительной поры позднего Триполья (этап С/II—γ/II по схеме Т. С. Пассек). Основу периодизации составляет тип памятника — структурная единица археологической культуры (по Ю. Н. Захаруку), характеризующаяся определенными временными и территориальными рамками; группы однотипных памятников, последовательно сменяющие одна другую в каждом микрорайоне, определяют в совокупности содержание всего позднего этапа Триполья.

Устанавливается такая последовательность в развитии культуры: памятники типа Кубань — Городище — Эрбичень (между двумя первыми существует хронологический разрыв) в Попрутье; Жванец — Выхватинцы — Цвикловцы (последним на Верхнем Днестре отвечают памятники типа Касперовцев) на Среднем Днестре; Усатово — Маяки — Фолтешти в Причерноморье; Сандраки I — Сандраки II на Южном Буге; Колодяжное — Троянов — Городск на Волыни; Софиевка на Днепре (между ней и более ранними поселениями типа Лукашей существует хронологический разрыв).

Могут быть синхронизированы памятники типа Жванца, Колодяжного и отчасти Кубани; Усатово и Маяки, Сандраки I, Троянов, Софиевка, Выхватинцы; Городище, Касперовцы, Цвикловцы, Сандраки II, Городск. Наиболее поздним является поселение Эрбичень в Молдове (Румыния).

Автор датирует указанные памятники временем 2600—2000 гг. до н. э. путем привязки их к схемам исторической хронологии Восточного Средиземноморья, Анатолии, Северного Кавказа.

В. А. ШРАМКО

Про час появи орного землеробства на Півдні Східної Європи

Розвиток техніки обробітку ґрунту на ранніх ступенях історії землеробства на Півдні Східної Європи — питання ще мало вивчене. Суперечливі погляди існують навіть щодо перших примітивних знарядь, якими користувалися землероби епохи неоліту. За традицією вважалось, що спочатку головним знаряддям оранки була мотика з роговим, кістяним або кам'яним наконечником¹. Проте останнім часом дослідники відмовляються від цього погляду. На їх думку, наконечники мотик трапляються порівняно рідко і не скрізь, де є інші сліди землеробства. Ю. Я. Новиков висловив припущення, що при найпримітивнішій формі землеробства ґрунт взагалі не обробляли, а зерна злаків розкидали по вологій поверхні в тих місцях, де були родючі річкові відкладення². Такий спосіб,

¹ Возникновение и развитие земледелия. М., 1967, стор. 20, 24.

² Ю. Я. Новиков. О возникновении земледелия в его первоначальных формах.— СА, № 4. М., 1959, стор. 29—41.

безумовно, існував, але не як головний, тому що можливості його застосування обмежувались відносно невеликими територіями. На Півдні Східної Європи навряд чи він міг мати місце. Проте необхідний був хоч мінімальний обробіток ґрунту. Для цього спочатку використовувались прості палиці-копалки, відомі ще в період панування збиральництва, а пізніше їх замінили ручні знаряддя для проведення борозен³. Мотики з кам'яним, роговим або кістяним наконечником були занадто мало придатні для початкового підняття ґрунту і застосовувались переважно для додаткового, повторного обробітку поля. Цей факт добре відомий і підтверджується найрізноманітнішими джерелами.

Наступним етапом в розвитку землеробства був обробіток ґрунту орними знаряддями, які приводились у рух худобою. Але питання про появу такого способу обробітку землі досі викликає дискусії серед дослідників. Одні відносять виникнення його на території Європи ще до неоліту, інші вважають, що орних знарядь цього типу не було навіть в кінці енеоліту, і допускають їх застосування тільки в бронзовому віці. На нашу думку, обидва погляди не відповідають дійсності.

Доказом раннього виникнення орного землеробства в Європі, на думку деяких авторів⁴, є знахідки кам'яних знарядь, що нібито використовувались в середньоевропейському неоліті, в ареалі культур стрічкової кераміки як «лемеші» для дерев'яних рал (рис. 1, 1—4). Однак проти цієї гіпотези були висунуті серйозні заперечення⁵. Вказані знахідки могли бути звичайними мотиками, молотками або кайлами, теслами. Призначення деяких з них не завжди зрозуміле, крім того, вони не мають досить виразних слідів ужитку, що неминуче залишилися би на ралі. А застосовувати рала з такими масивними і важкими «лемешами», зважаючи на їх дуже погані різальні властивості, зовсім недоцільно. У цьому переконалися б стародавні землероби. Повну рацію має Ю. А. Краснов, який, розглядаючи нові докази застосування в неоліті ручних знарядь для проведення борозен, прийшов до висновку про відсутність доказів існування в цей час орного землеробства в Європі⁶.

Становище змінюється в енеоліті і ранньому бронзовому віці, коли землеробство у багатьох європейських племен стає основною галуззю господарства і починають обробляти великі площі. Якщо не рахувати деяких лісних, переважно північних районів з невеликою густотою населення, де практикувалось екстенсивне підсічне землеробство, то в цей час поширюється обробіток землі орним знаряддям за допомогою рога-тої худоби. Найдавніші зображення європейських рал належать до кінця III тисячоліття до н. е.⁷, але появи цих культових зображень,

³ E. Cecil Curwen. Plough and Pasture. London, 1946, стр. 50; H. Kothé. Völkerkundliche zur Frage der neolithischen Anbautechnik in Europa.—Wissenschaftliche Abhandlungen, 6/1. Berlin, 1953, стр. 7—38.

⁴ P. Quente. Steinzeitliche Ackerbaugeräte aus der Ostpriegnitz.—Erdhacken und Pflüge und ihre Schaftungsmöglichkeit.—PZ, B. VI, 1914, стр. 180; A. Pietzsch. Zur Entwicklung des Pfluges und der steinernen Pflugschar. Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte, B. 34. Halle—Saale, 1950, стр. 9; P. V. Glob. Ard og plov i Nordens Oldtid.—Jysk Arkaeologisk selskabs skrifter, t. I. Aarhus, 1951, стр. 82; B. Brentjes. Untersuchungen zur Geschichte des Pfluges, II, Neolithikum. Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin—Luther—Universität, t. III, h. 1. Halle—Wittenberg, стр. 75—107.

⁵ P. Leser. Entstehung und Verbreitung des Pfluges. Münster, 1931, стр. 131; L. F. Zoltz. Bandkeramische Pflugscharen aus Stein, Altschlesische Blätter, Jg. 2, 1940; H. Kothé. Fr. Šach. Rádlo a pluh na území Československa, č. 1. Praha, 1961, стр. 40; Z. Podwińska. Technika uprawy roli w Polsce średniowiecznej, Warszawa, 1962, стр. 51; A. Rieth. Greschiffene bandkeramische Steingeräte zur Holzbearbeitung.—PL, b. 34-35, H. 1. Berlin, 1950, стр. 230—232.

⁶ Ю. А. Краснов. Об одной группе роговых и деревянных орудий эпохи неолита и бронзы.—КСИА АН СССР, вып. 123. М., 1970, стр. 47.

⁷ A. J. Evans. Scripta Minoa, vol. 1, N 26; Oxford, 1909, стр. 190; P. Dikaios. Ploughing in Cyprus in the Early Bronze Age.—«Man», vol. XXXIII. London, 1933, N 134, стр. 132—133, рис. 1, 2.

безсумнівно, передував би період широкого застосування таких знарядь у господарстві.

Щодо Півдня Східної Європи, то, як зазначає ряд дослідників, загальний рівень розвитку господарства, великі розміри оброблюваних площ, використання тяглової сили биків та інші ознаки свідчать про знайомство місцевих землеробів вже в енеоліті з певним орним знаряддям⁸. Однак Т. С. Пассек вважала, що навіть у племен пізньої трипільської культури існувало мотижне землеробство⁹. А. А. Формозов і зараз не припускає думки про появу орного землеробства в Північному Причорномор'ї не тільки в III тисячолітті до н. е., а навіть в першій половині бронзового віку, на початку II тисячоліття¹⁰. В зв'язку з такими суперечностями це питання ще потребує вивчення.

Зараз відомі дві дуже цікаві знахідки, які дають змогу розв'язати питання про конкретну форму стародавніх орних знарядь і зробити деякі висновки щодо часу їх появи на Півдні Східної Європи. Одна з них — кам'яна стела із зображеннями прямогрядильних рал (рис. 2—4), знайдена в кургані № 1 ур. Бахчи-Елі (тепер Червона Гірка) під Сімферополем¹¹. Вона була використана вдруге для перекриття могили кеміобинської культури і за новими даними може бути датована кінцем III — початком II тисячоліття до н. е.¹² На жаль, обставини знахідки і сама стела не дістали належного висвітлення в літературі. А. М. Тальгрєн поспішив в 1926 р. опублікувати не зовсім вдалу фотографію однієї із сторін пам'ятки¹³. Це фото потім неодноразово передруковували в різних працях. Тільки недавно А. А. Формозов опублікував фотографії Н. Л. Ернста, які показують зображення всіх чотирьох сторін сімферопольської стели¹⁴. На жаль, Формозов знову за старим негативом відтворив такий самий, як у Тальгрєна, варіант знімка лицевої її сторони. Тимчасом внаслідок розповсюдження цього не зовсім вдалого варіанта серед дослідників виникли суперечки щодо са-

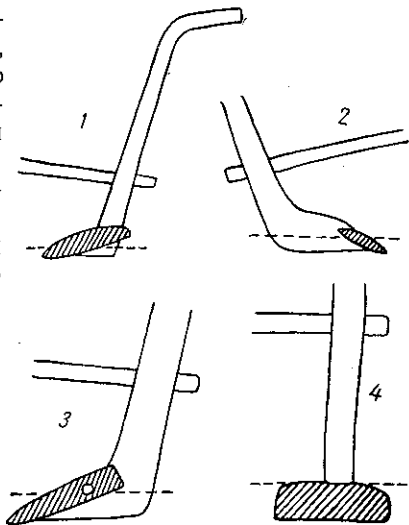

Рис. 1. Гадані типи дерев'яних рал з кам'яними лемешами (за Б. Врентьезом) (1—4).

⁸ С. Н. Бибииков. Раннетрипольское поселение Лука Врублевская на Днестре.— МИА, № 38. М., 1953, стор. 181—186; Б. А. Латынин. К вопросу об уровне развития производительных сил в эпоху ранней бронзы.— КСИИМК, вып. 70. М., 1957, стор. 13; Б. А. Шрамко. Древний деревянный плуг из Сергеевского торфяника.— СА, № 4. М., 1964, стор. 99; В. М. Массон. Древние земледельцы на территории СССР.— Возникновение и развитие земледелия. М., 1967, стор. 93; Ю. А. Краснов. О возникновении пашенного земледелия в лесной полосе Восточной Европы.— СА, № 2. М., 1968, стор. 6.

⁹ Т. С. Пассек. Периодизация трипольских поселений.— МИА, № 10. М., 1949, стор. 151; її ж. Раннеземледельческие трипольские племена Поднепровья. М., 1961, стор. 138.

¹⁰ А. А. Формозов. Очерки по первобытному искусству. М., 1969, стор. 170; його ж. Эпический сюжет в причерноморском искусстве бронзового века.— КСИА АН СССР, № 123. М., 1970, стор. 50.

¹¹ Н. Л. Эрнст. Летопись археологических раскопок и разведок в Крыму за 10 лет (1921—1930).— ИТОИАЭ, IV, 1930, стор. 79.

¹² А. А. Щепинский. Во тьме веков. Симферополь, 1966, стор. 115; Ю. А. Краснов. О возникновении пашенного земледелия..., стор. 6; А. А. Формозов. Очерки..., стор. 169—170.

¹³ А. М. Tallgren. La Pontide préscythique apres L'introduction des métaux.— ESA, II. Helsinki, 1926, стор. 139, рис. 1.

¹⁴ А. А. Формозов. Материалы к изучению искусства эпохи бронзы юга СССР.— СА, № 2. М., 1958, стор. 139, рис. 1.

мого зображення. Одні вказували, що на лицевій стороні є тільки фігури людей з сокирами¹⁵, інші помітили ще й знаряддя для обробітку ґрунту, зокрема одне чи два рала¹⁶. Отже, слід знову звернутись до першоджерела.

З цією метою автор в Сімферопольському музеї зробив нові фото-знімки оригіналу стели з Бахчи-Елі¹⁷. На відміну від опублікованих раніше, тут показані всі без винятку малюнки, висічені на поверхні каменя (рис. 2). Це дає зовсім нове уявлення про лицеву частину стели, бо

Рис. 2. Зображення на лицевій частині стели з кургану в ур. Бахчи-Елі біля Сімферополя.

на фотографіях, які подавали А. М. Тальґрен і А. А. Формозов, окремі фігури малопомітні, а форма інших викривлена, що зразу впадає в очі при зіставленні з оригіналом. Зображення на стелі збереглись досить добре, і контури їх не викликають сумніву.

Ознайомлення з оригіналом виявило, що тут представлено не окремі фігури, а культову сцену підготовки до оранки. В одній з наших статей одночасно з публікацією нової фотографії було вказано на помилковість поглядів Б. Brentjesа щодо сімферопольської стели, а також дано інтерпретацію зображень¹⁸. Не повторюючи тут усіх доказів, зазначимо, що в культовій сцені, яка мала магичну мету сприяння доброму врожаю, людські фігури, на нашу думку, показують вмилання і жи-

¹⁵ А. М. Tallgren. La Pontide.; В. Brentjes. Untersuchungen zur Geschichte des Pfluges, III, Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin—Luther—Universität Halle—Wittenberg, Jg. 3, 1953/54. Gesellschafts-und sprachwissenschaftliche Reihe, H. 2, стор. 395—396.

¹⁶ Н. Kothe. Völkerkundliches zur Frage..., стор. 51; А. Н. Hausler. Fragen der ältesten Landwirtschaft in Osteuropa.— Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin—Luther—Universität Halle—Wittenberg, 1959, Jg. 8, H. 4-5, стор. 780; F. Šach. Rádlo a pluh., стор. 41—42.

¹⁷ Б. А. Шрамко. Древний деревянный плуг..., стор. 97—98, рис. 5, 6.

¹⁸ Там же, стор. 98, 99.

вання божества родючості. Наявні також контури двох прямогрядильних рал, які добре відомі з етнографічного матеріалу та за стародавніми наскельними рисунками. Наше тлумачення було підтримане фахівцями з історії землеробства і археології бронзового віку Криму¹⁹, проте отримало заперечення А. А. Формозова.

За А. А. Формозовим, на лицевій частині цієї стели відтворено двобій²⁰. Дві людські фігури символізують переможця і переможеного. Навколо них зображені бойові сокири. На інших сторонах стели теж вибиті зображення сокир та окремі тампоподібні знаки²¹. Основні заперечення А. А. Формозова зводяться до хронологічних, історико-культурних та інших моментів.

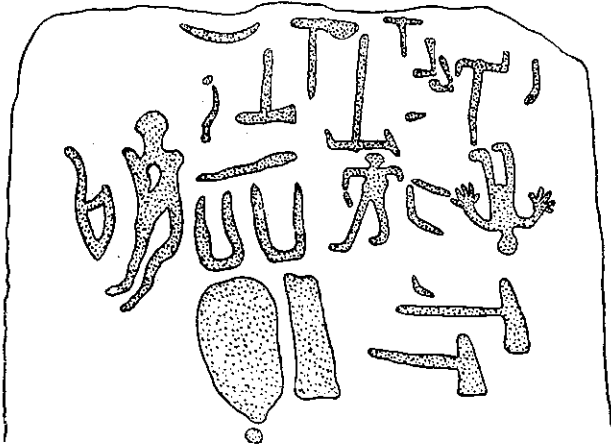

Рис. 3. Прорисовка зображень на стелі з Бахчи-Елі.

Щодо хронології він висуває такі аргументи. Вперше висловлюючи думку про те, що на сімферопольській стелі зображене рало, Г. Коте спирається на старе датування А. М. Тальгрена, згідно з яким стела належить до часу близько 1500—1200 рр. до н. е. Як свідчать нові дані, її можна датувати більш раннім часом, очевидно, кінцем III — початком II тисячоліття до н. е. Виходячи з цього, А. А. Формозов вважає, що нема ніяких підстав припускати існування орного землеробства в Північному Причорномор'ї у такий ранній час. Однак малоймовірно, щоб орне землеробство, яке виникло недавно, знайшло відображення в культовому пам'ятнику, тим більше у вигляді ілюстрації до міфа про вмирання та відродження бога рослинності.

Менш суттєві зауваження висловлені в зв'язку з тлумаченням окремих деталей. Так, А. А. Формозов вважає, що ризиковано бачити зображення биків у фігурах, вказаних автором цієї статті. Він також звертає увагу на той факт, що Г. Коте помітив контури одного рала, а не двох. Подібна позиція Формозова зумовлена тим, що він вперто використовує для своїх доказів тільки одне й те саме невдале фото або малюнки з нього. Проте на цьому фото лицевій стороні стели, як вже зазначалося, нечітко зафіксовано ряд зображень та їх деталей. Не дивно, що Коте не помітив на ньому другого рала, а Формозов не розпізнав фігури биків, хоч на оригіналі їх добре видно. Зображення пари биків на сім-

¹⁹ А. А. Щепинский, Во тьме веков, стор. 115; Ю. А. Краснов. О возникновении пашенного земледелия..., стор. 6; його ж. К проблеме эволюции рала.— Древние славяне и их соседи. М., 1970, стор. 140.

²⁰ А. А. Формозов. Очерки..., стор. 169—171; його ж. Эпический сюжет в причерноморском искусстве..., стор. 50.

²¹ А. А. Формозов. Материалы к изучению искусства..., стор. 138.

феропольській стелі подають В. М. Даниленко і В. М. Гладилін²². Щодо сокир, то в нашій статті йшлося навіть не про дві, як пише А. А. Формозов, а чотири²³, та це не міняє суті справи. Адже, крім сокир, на стелі зображено багато інших знарядь (мотики, кирки, рала і, можливо, жниварські ножі), що спростовує версію про сцену поединку.

Розглянемо основні зауваження А. А. Формозова. Заперечення хронологічного порядку не можуть бути враховані з таких причин. Як

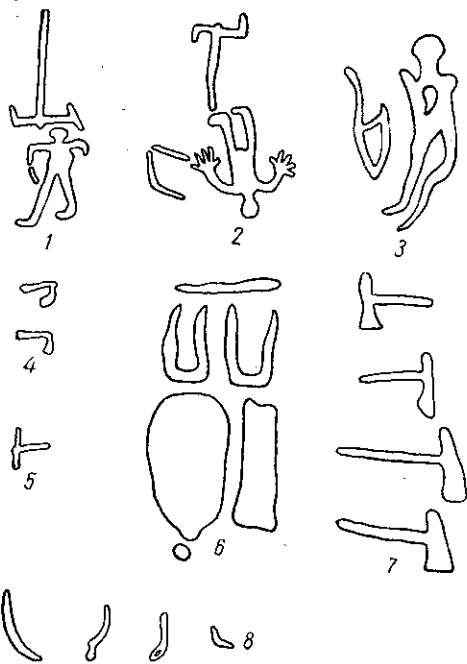

Рис. 4. Типи зображень на стелі Бахчи-Елі: 1 — фігурка відродженого бога біля рала, 2 — фігурка мертвого бога біля рала, 3 — антропоморфна фігурка біля складної мотики, 4 — зображення звичайних мотик, 5 — зображення кирки, 6 — воли з ярмом, 7 — сокири, 8 — жниварські ножі або крем'яні серпи.

відомо, А. М. Тальгрєн взагалі не дав точного датування сімферопольської стели, а лише зазначив, що зображені на ній сокири нагадують бронзові сокири кобанського типу. Втім, для Г. Коте були вирішальними не хронологічні зіставлення, а той факт, що рисунок на стелі відповідав формі стародавнього рала.

До речі, Формозов не зауважує, що в надрукованій у 1964 р. статті ми виходили з нових досліджень А. А. Щепинського²⁴, згідно з якими стела належить до першої половини II тисячоліття до н. е. Отже, слід визнати вірогідним існування орного землеробства на Півдні Східної Європи в першій половині бронзового віку, що відповідає нашим уявленням про хід розвитку загальноєвропейського землеробства. Нарешті, не заперечуючи проти нової дати, не можна вважати хронологію стели встановленою більш точно, ніж загальні рамки існування катакомбної культури.

Чи було в той час у Східній Європі орне землеробство? Зараз

це питання вже не викликає сумніву. Завдяки ще одній дуже цікавій знахідці ми маємо факти, які дають змогу відповісти на нього цілком позитивно. В 1960 р. поблизу с. Полісся Чернігівської обл. на самому дні торфовища, на глибині близько 2 м, було знайдено стародавнє дерев'яне кривоградильне рало (рис. 5, 1) з дубової розсохи, обробленої за допомогою сокири і долота. Збереглися руків'я (рис. 5, 5) і клин (рис. 5, 4), який утримував його в тильній частині повзуна, а також ще один уламок обробленого дерева (рис. 5, 2). Можливо, це частина дишла або ярма для биків. Незважаючи на невеликі пошкодження залишків, вони дають добре уявлення про конструкцію рала, а стратиграфічні умови знахідки свідчать про її давність. Недалеко від місця, де трапилось рало, виявлено поселення середньодніпровської культури бронзового часу. На основі радіовуглецевого аналізу поліське знаряддя датується 1390 ± 80 р. до н. е.²⁵

²² В. М. Гладилін. До питання про вік наскельних рисунків Кам'яної Могили. — Археологія, т. XVI. К., 1964, стор. 87, 88.

²³ Б. А. Шрамко. Древний деревянный плуг..., стор. 98, рис. 6, 5.

²⁴ А. А. Щепинский. Памятники искусства эпохи раннего металла в Крыму. — СА, № 3. М., 1963, стор. 42—44.

²⁵ Б. А. Шрамко. Найдавніші орні знаряддя на території України. — Питання історії народів СРСР, вип. 6. Харків, 1969, стор. 142—146.

Все це повністю відповідає і уточненим датам західноєвропейських стародавніх рал. Так, рало з Хворслева (Данія), типологічно найближче до поліського, за даними радіокарбонатного аналізу належить до часу близько 1490 р. до н. е.²⁶ Обидва вони не є примітивними орними знаряддями, а мають досить розвинену форму, якій передував ряд простіших зразків. Ці початкові форми існували, очевидно, ще в III тисячолітті до н. е. Таким чином, хронологія появи орних знарядь не дає ніяких підстав для того, щоб сумніватися в можливості зображення

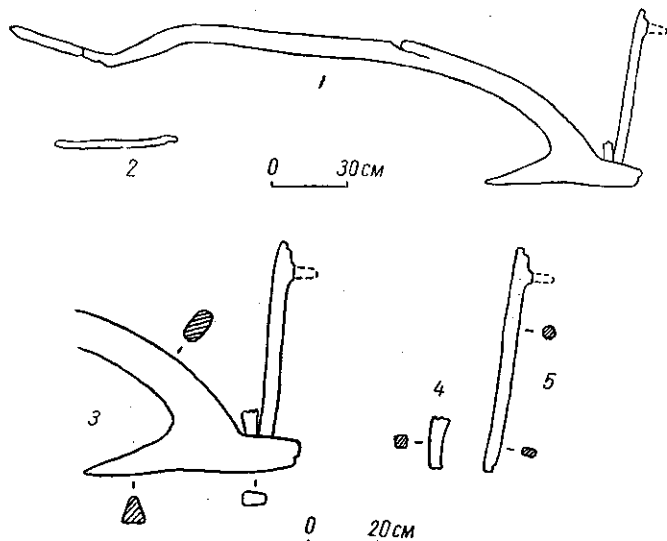

Рис. 5. Рало бронзового віку з с. Полісся:

1 — загальний вигляд рала, 2 — окремий уламок обробленого дерева, 3 — деталь тильної частини рала, 4 — клин для закріплення руків'я, 5 — руків'я.

рал на стелі з Бахчи-Елі, бо орне землеробство на Півдні Східної Європи в цей час вже існувало.

Не можна погодитись також з другим запереченням А. А. Формозова. Як відомо, різні варіанти міфа про вмирання та відродження бога, що уособлював життєдайну силу природи, були дуже поширені в давнину у різних народів. Це, зокрема, єгипетський міф про Осіріса та Ізиду, легенда про Таммуза і Іштар в Месопотамії, про Алійята і Анат в Сирії. До них належить і культ Діоніса, широко відомий в античному світі й за його межами, в тому числі у Фракії та Скіфії²⁷. Тут немає потреби розглядати всі численні варіанти цих і аналогічних їм переказів²⁸. Досить на прикладі культу Осіріса та Ізиди показати глибоку давність такої форми релігійного світогляду. Відомо, що цей міф зафіксований писемними джерелами вже в найдавніших культових текстах пірамід²⁹, які належать до XXVII—XXV ст. до н. е. Але тут ми маємо детально розроблений складний сюжет, що, звичайно, не був початковим. Він зародився задовго до виникнення давньоєгипетської держави, ще в родовому суспільстві³⁰. Не можна пов'язувати появу цього міфа тільки з виникненням орного землеробства. У ньому, як і в інших аналогічних легендах, немає ніяких моментів, що вказували б на таке обмеження.

²⁶ Grith Lerche. The Radiocarbon Dated Danish Ploughing Implements — Tools and Tillage, vol. 1. Copenhagen, 1968, стор. 56.

²⁷ Herod, IV, 79, 108.

²⁸ Дж. Фрезер. Золотая ветвь, вып. III. М., 1928, стор. 11 і далі.

²⁹ М. Э. Матъе. Древнеегипетские мифы. М.—Л., 1956, стор. 52; Otto Eberhard. Osiris und Amun. Kult und heilige Stätten. München, 1966.

³⁰ М. Э. Матъе. Вказ. праця, стор. 61.

Навпаки, очевидно є ширша основа цієї міфології. Писемні джерела навіть порівнюють Осіріса просто з рослиною або зерном: «Я живу, як зерно, я расту, як зерно»³¹. Уявлення про бога-зерно, якого ховають в землю під час сівби і який оживає у сходах, виникло, вірогідно, ще на початковій стадії землеробства в зв'язку із загальним культом родючості в рослинному та тваринному світі. Так, Діоніс виступає перш за все як бог рослинності і родючості взагалі³². Більш стародавні корені подібних міфів беруть свій початок навіть в доземлеробських релігійних уявленнях³³. Показовим є також неодноразово зазначений багатьма

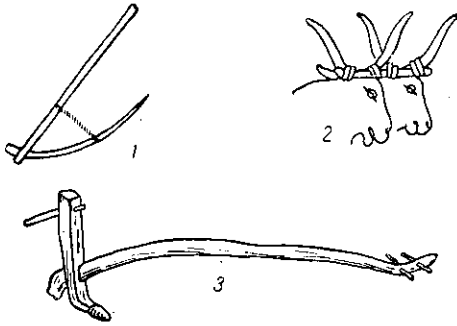

Рис. 6. Стародавні та сучасні землеробські знаряддя:

1 — скляна мотика (Єгипет. Стародавнє царство), 2 — закріплювання ярма на рогах биків (Єгипет. Стародавнє царство). 3 — сучасне дерев'яне рало з Сирії.

дослідниками дуже давній зв'язок цього культу з обрядом ритуального вбивства вождів або жреців, які являли собою втілення бога. В первісному суспільстві вони не тільки були володарями чи слугами культу, а й самі мали магічно забезпечувати плодючість полів і тварин.

Повертаючись до знахідки в Бахчи-Елі, можна констатувати, що у людей, які виготовляли для своїх релігійних обрядів цю стелу, існували подібні міфологічні уявлення. Привертає увагу те, що на сімферопольській стелі зображені прямогрядильні рукояткові рала. Знаряддя цього типу дуже близькі до

найдавніших месопотамських і єгипетських рал, які були розповсюджені в Сирії, Еламі, Індії та в інших країнах Сходу³⁴. В деяких країнах вони існують й донині (рис. 6, 3). Можливо, одночасно з типом рал з Передньої Азії проникнув у Північне Причорномор'я і міф про вмираючого та оживаючого бога. На жаль, ми не знаємо місцевої міфології бронзового віку і через це нам важко відтворити деталі обряду, що відповідає зображенню на стелі. Кого саме уособлюють дві основні людські фігури біля рал? Очевидно, тут наявні два образи божества рослинності. Але не виключена можливість, що зображення відбиває зв'язаний з культом родючості обряд ритуального вбивства старого вождя чи жерця. В такому разі поруч показаний його молодий спадкоємець. Втім, це не міняє самої суті, оскільки вождь чи жрець також розглядалися як втілення бога. Рала та інші землеробські знаряддя (рис. 4, 1—5, 8) підкреслюють зв'язок цих осіб не тільки з родючістю, а в цілому із землеробством.

Напевне, в заключній частині обряду воскреслий бог чи новий, повний сил вождь повинен був провести першу борозну, тобто справити ритуальну оранку, щоб забезпечити родючість поля. Для цього наготові стоїть запряжка з двох биків, які зображені в плані, в спосіб, звичайний для багатьох стародавніх рисунків на камені³⁵. Тулуби биків мають вигляд прямокутника чи овала. Яскраво відображено великі роги та ярмо біля них (рис. 4, 6), оскільки цей дуже простий пристрій, схо-

³¹ R. Lepsius. Das Todtenbuch der Ägypter. Leipzig, 1842.

³² Дж. Фрезер. Вказ. праця, стор. 52, 53.

³³ Ю. П. Францев. У истоков религии и свободомыслия. М.—Л., 1959, стор. 369.

³⁴ P. Leser. Вказ. праця, стор. 258, рис. 113 та ін.; A. G. Haudricourt et M. J.-V. Delamarre. L'Homme et la charrue à travers le monde. Paris, 1955, стор. 306, рис. 115—116; Fr. Sach. Proposal for the Classification of Pre-industrial Tilling Implements.— Tools and Tillage, vol. 1, 1. Copenhagen, 1968, стор. 10—12.

³⁵ P. Leser. Вказ. праця, табл. 12; C. Bicknell. Le figure incise sulle rocce die Val Fontanalbe. Atti della Societa Linqvistica de scienze naturale geografiche, VIII, 1897.

жий на кий, дійсно прив'язувався до рогів, як свідчить один з давньо-египетських малюнків (рис. 6, 2). Аналогічні і ще більш схематичні зображення биків дають наскельні рисунки бронзового віку з Вал Фонтаналба, Вал Камоніка (рис. 7) та інших місцевостей.

Крім двох рал, на скелі, як уже згадувалось, зображені мотики, сокири, кирки, а можливо, й жнивварські ножі (рис. 4, 8). Наявність сокири не суперечить нашому трактуванню всієї сцени, бо й вони потрібні землеробу. Крім того, останні могли бути атрибутами вождя чи бога або,

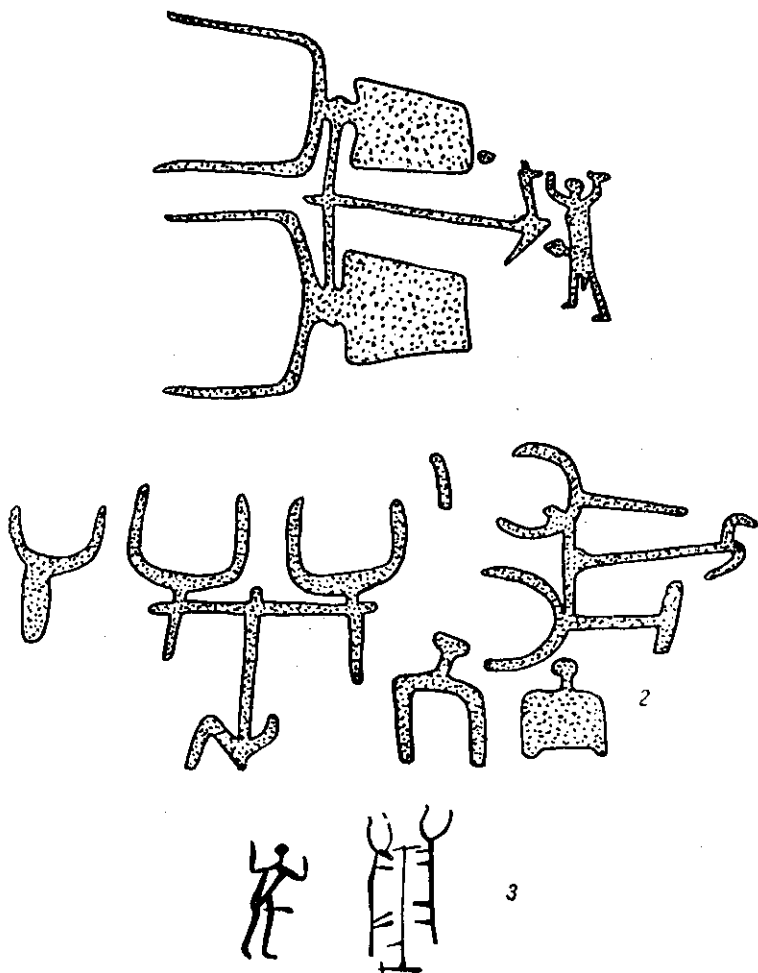

Рис. 7. Землеробські культові сцени на скелях:

1 — з Вал Фонтаналба (за Глобом), 2, 3 — з Вал Камоніка (на Анаті).

зрештою, знаряддям ритуального вбивства. Сокири зображені на стелі чітко і відрізняються за формою і розмірами від прямогрядильних рал (рис. 4, 1, 2, 7). А. А. Формозов вважає, що складні обриси рал, трактованих ним як сокири, не суперечать його поясненням. Проте кам'яні сокири такої дивної форми, у яких протилежні кінці майже під прямим кутом загнуті в різні сторони, не трапляються в пам'ятках першої половини бронзового віку в Північному Причорномор'ї. Щодо посохів чи шаманських жезлів, про які говорить Формозов, не вказуючи на конкретні зображення на стелі, то, можливо, вони десь і є, але не на лицевій частині останньої.

На нашу думку, А. А. Формозов не має рації, коли твердить, що на лицевій стороні сімферопольської стели показано поєдинок двох осіб,

навколо яких зображено тільки бойові сокири³⁶; навіть якщо ігнорувати різноманітність фігур, то таке уявлення не відповідає дійсності. Зіставлення сімферопольської стели з іншими як за їх типом, так і стилем, наприклад, з тими стелами, що знайдені поблизу Казанків, Ак-Чокрака і Мореля, не кажучи вже про бронзові вила з Новосвободної³⁷, свідчить зовсім не на користь Формозова. Це зайвий раз підкреслює своєрідність стели з Бахчи-Елі. Скрізь, крім неї, ми маємо зображення двох фігур, що стоять у позі кулачних бійців, борців чи танцюристів. В той самий час на стелі з Бахчи-Елі є фігура мертвої людини, зображеної вниз головою по відношенню до першої постаті й вершини стели. Навіть це розкриває зовсім інший задум художника. Антропоморфні стели з Казанків і Ак-Чокрака розділені поясом на дві частини. В нижній розміщені дві протилежні фігури без будь-яких інших супровідних предметів. Поясок, який оперізує стелу, є і в знахідці з Мореля, але обидві постаті зображені тут на верхній половині. Сімферопольська стела має зовсім іншу форму, композицію та фігури. Це своєрідний жертovníк, про що свідчать чашеподібні заглиблення на сплюсненій верхній частині.

Навіть на першій невдалій фотографії, крім згаданих вище зображень, можна побачити зліва (біля фігур биків) ще дві фігури (рис. 4, 3), які розглядаються як зображення людини з трикутною плямою на грудях біля складної мотики (рис. 6, 1).

Аналогічною є фігура з такою плямою і на одному малюнку з Вал Камоніка (рис. 7, 3) на півночі Італії, де ця людина також зображена зліва від биків і рала³⁸. Характер малюнка з Вал Камоніка не викликає сумніву в тому, що його сюжет пов'язаний з культом родючості. Таким чином, розшифровка всіх основних зображень на лицевій стороні сімферопольської стели дає підставу вважати, що цей своєрідний пам'ятник залишило населення раннього бронзового віку, яке вже знало орне землеробство і використовувало для обробітки землі дуже доцільні в умовах Криму прямоградильні рала з коротким повзуном³⁹.

Знахідка в торфовищі поблизу с. Полісся свідчить про те, що на іншій території у середині II тисячоліття до н. е. вже були кривоградильні рала з повзунком, які потім стали основним типом орного знаряддя і в ранньому залізному віці.

В підсумку можна припустити, що орне землеробство з застосуванням дерев'яних рал з'явилося на території Східної Європи десь у другій половині III тисячоліття до н. е., очевидно, спочатку у неолітичних племен, які мали зв'язки з Передньою Азією. У всякому разі, є підстави для висновку про поширення орного землеробства в кінці III — на початку II тисячоліття до н. е. на великій території до північної межі Ліссостепу і південної частини лісової зони.

³⁶ А. А. Формозов. Материали к изучению искусства..., стор. 137—139; його ж. Эпический сюжет..., стор. 50.

³⁷ А. А. Формозов. Эпический сюжет..., стор. 49, рис. 10.

³⁸ E. Anati. Les travaux et les Jours aux ages des Metaux du Val Camonica.— L'Antropologie, t. 63, N 3-4, Paris, 1959, табл. XIX.

³⁹ Під час розкопок в 1971 р. в одному з поховань кургану Висока Могила в Запорізькій обл., яке хронологічно близьке до стели з Бахчи-Елі, В. І. Бідзіля знайшов рештки справжнього прямоградильного рукояткового рала. Ця археологічна знахідка ще раз підтверджує сказане вище.

О времени появления пашенного земледелия на Юге Восточной Европы

Резюме

Вопрос о характере орудий пахоты на ранних ступенях развития земледелия на Юге Восточной Европы принадлежит к еще слабо разработанным. Между тем его решение необходимо для того, чтобы судить о времени возникновения и ранних формах пашенного земледелия в этом районе.

В статье приводятся новые данные, свидетельствующие о применении деревянных рал для обработки почвы. В частности, дается интерпретация изображений на лицевой стороне стелы из Бахчи-Эли возле Симферополя, на которой прослеживаются очертания двух древних рал. Эта и другие находки подтверждают вывод автора о том, что пашенное земледелие с применением деревянных рал появилось в Восточной Европе во второй половине III тысячелетия до н. э. В конце III — начале II тысячелетия до н. э. оно уже было распространено на большой территории вплоть до северной границы Лесостепи и южной части лесной зоны.

А. С. РУСЯЄВА

Культ Кібели в Ольвії

За останній час нагромаджено значний археологічний матеріал, який свідчить про існування в Ольвії культу Кібели і певною мірою сприяє висвітленню тієї лінії його історичного розвитку, що пов'язана з цим містом¹. Серед пам'яток, безпосередньо пов'язаних з ритуалом богині, особливе місце належить теракотам і вотивним рельєфам з її зображенням; крім того, заслуговують на увагу нечисленні в Ольвії матеріали — графіті на уламках посудин, лапідарні написи й монети.

Корені цього культу сягають в глибоку давнину, коли стихійно-містичне, в основі своїй хтонічне шанування жінок дістало узагальнення і завершення в особі Великої Матері, або Матері богів. Спочатку вона уявлялася життєдайним божеством землі, а згодом набула й інших, конкретніших функцій: як охоронниця тваринного світу, захисниця і засновниця міст, інколи залежно від часу і місця як покровителька землеробства. В її шануванні як супутник виступав оргіастичний юний бог Аттис, що уособлював вмирання та відродження рослинності; все це надавало їй відтінку хтонізму. Хтонічна сторона цього культу яскраво проявлялась на початку його виникнення в Малій Азії, особливо у Фрігії. Ще в архаїчний період він проник на о. Кріт, де ототожнювався з культом Реї², але не знайшов особливого поширення в стародавній Греції внаслідок екстатичного ритуалу, пов'язаного з оплакуванням Аттиса, що було чужим для давньогрецької релігії. Лише коли наприкінці III ст. до н. е. статуя Кібели була перевезена з Пессінунта до Риму, культ її став офіційним, державним. До цього спричинилася друга Пунічна війна³.

¹ Про культ Кібели в Ольвії немає спеціальних досліджень, крім невеликої статті Дж. Хирста (Ольвийские культы.— ИАК, вып. 27, стор. 105—107).

² Реальный словарь мифологических древностей по Любкеру. СПб., 1885, стор. 1153.

³ Тренчени Вальдапфель Имре. Мифология. М., 1959, стор. 438.